

Lise Hannestad,
Vladimir F. Stolba, AN Ščeglov (Eds.).
Panskoe I. Vol. 1.
The Monumental Building U 6.

Aarhus University Press, 2002. 368 P.,
191 Pl. ISBN 8772887702

На цю книгу чекали довго. Публікація матеріалів розкопок одного з найкраще досліджених сільських поселень у Західній Тавриці Панське I та розташованого поруч могильника мала не лише ввести до наукового обігу важливі археологічні комплекси, що мають надзвичайне значення в розробці абсолютної хронології багатьох видів керамічної продукції, а й поставити крапку в багаторічній суперечці стосовно історичного розвитку цього куточка північнопричорноморської античної периферії. Двотомник, який презентує колективну роботу російських фахівців під егідою Інституту історії матеріальної культури та їх датських колег з Університету м. Орхус, є першою частиною публікації, написаної великим авторським колективом під керівництвом Л. Ханнестад, В.Ф. Столби та О.М. Щеглова. Робота базується на традиційному археологічному підході, а тому складається з двох томів, перший з яких містить текст з каталогом знахідок та численними додатками, а другий — ілюстративний матеріал.

У вступі О.М. Щеглов подав докладний нарис історії Тарханкутської експедиції та склад її учасників, причини, що призвели до створення широкомасштабного проекту, присвяченого не тільки розвідкам нових пам'яток та їх розкопкам, але й вивченню культурного ландшафту на підставі залучення даних науково-природничих методів дослідження. Ці роботи дали змогу запропонувати нову схему історичного й культурного розвитку степового регіону Північно-Західного Криму. Окремий розділ присвячено опису геолого-географічної ситуації поселення Панське I та реконструкції його стародавнього ландшафту, флори та фауни.

Найбільший за обсягом розділ присвячено архітектурному дослідженню монументальної споруди У 6 (О.М. Щеглов). Автор детально зупинився на локалізації пам'ятки та виборі об'єкта, окреслив етапи розкопок, описав стратиграфію пам'ятки, культурні горизонти та нарешті подав за єдиною схемою

детальний опис усіх 36 приміщень, що були розташовані відповідно до периметра внутрішнього двору. Заслужують на увагу цікаві стратиграфічні спостереження, опис системи кладок, різних рівнів підлог і знахідок, що їх супроводжували. Окрему увагу приділено описові двору, цистерни, що була розташована у його центрі, та кам'яним вимосткам. У висновках до розділу автор зупиняється на хронології будівлі та різних будівельних періодах, а також використаних матеріалах та конструкціях. Докладно розглянуто питання щодо використання єдиної системи лінійних мір. На думку автора, вона мала відповідати системі мір, прийнятій у сучасній історіографії для землекористування та сільськогосподарського будівництва на Гераклейському півострові, — єгипетському за своїм походженням стандарту, де один фут дорівнює 35 см.

Каталог знахідок охоплює всі види археологічних матеріалів та являє собою дуже ретельну роботу, подану за традиційною схемою. Черепиця та керамічна тара описані В.І. Кацем, С.Ю. Монаховим, В.Ф. Столбою та О.М. Щегловим; чорнолакова, червонофігурна та сіроглиняна кераміка — Л. Ханнестад, В.Ф. Столбою та Н. Білкенберг-Хаструп; інші групи столового та кухонного посуду, а також туалетні посудини — С.В. Кашаєвим; ліпна кераміка — В.Ф. Столбою, світільники та теракоти — Л. Ханнестад; культова скульптура, вівтарі, священні посудини та вотиви — О.М. Щегловим; графіті та діпінті — В.Ф. Столбою; монети — А.М. Гілевич; вироби з металу, каменю, кераміки, скла, кістки — Є.Я. Роговим.

Висновки до розділу написані Л. Ханнестад, В.Ф. Столбою та О.М. Щегловим. У висновках заслуговують на увагу думки стосовно хронології як пам'ятки, що публікується, так і всього поселення, а також соціальної стратифікації населення, яке проживало в будівлі У 6. Зроблено висновки й щодо етнічної (грецької, варварської та греко-варварської) приналежності цього населення на підставі наявності в комплексах кружально-го та ліпного посуду. Додатки репрезентують результати науково-природничих дослідів на

пам'ятці — археологічних, палеогеографічних та геоморфологічних досліджень озера Сасик (М.С. Благоволін та О.М. Щеглов); петрографічний аналіз амфор з клеймами (О.М. Щеглов та Н.Б. Селіванова); петрофізичне вивчення ліпної кераміки (Г.М. Ковнурко); палеоботанічні матеріали (З.В. Янушевич та О.М. Щеглов); палеозоологічні дослідження (О.К. Каспаров). Завершується робота списком скорочень, бібліографією, епіграфічним та географічним покажчиками.

Як і будь-яка велика колективна праця, ця робота не є абсолютно вільною від цілої низки дискусійних висновків та положень. Вони не впливають на загальну позитивну оцінку рецензованої книги, проте ставлять нові запитання та викликають дискусію. На нашу думку, деякі з них слід розглянути детальніше, оскільки саме вони досить красномовно свідчать про те, яка значна кількість проблем ще чекає свого подальшого вирішення. Ці проблеми охоплюють декілька серйозних тем, в основі яких знаходиться авторська інтерпретація археологічного матеріалу. Саме остання й дала змогу зробити низку важливих висновків історичного плану, серед яких найголовніший — про належність цієї території складові ольвійської хори до середини IV ст. до н. е., що в сучасній науці практично вже є чи не аксіомою (с. 9).

Розділ О.М. Щеглова присвячено архітектурі будівельного комплексу У 6 та забезпечено значною кількістю фототаблиць, що ретельно зафіксували різні етапи польових досліджень. На жаль, цього не можна сказати про креслення — за винятком схематичного плану комплексу та одного розрізу (табл. 12), а також планів тільки чотирьох приміщень (табл. 17, 23, 26), щодо іншого — бракує графічного матеріалу. У публікаціях такого плану фото макету (табл. 8) не може замінити собою доречну тут графічну реконструкцію з необхідними розрізами окремих конструктивних елементів. Запропонована ж реконструкція будівлі (описова та у вигляді макету) викликає багато запитань. Перш за все, це стосується кількості поверхів. Зовнішній периметр будівлі був реконструйований як двоповерхова споруда, внутрішній — з одним поверхом чи галереєю на стовпах. На користь двох поверхів, за автором, свідчать наявність кам'яної кладки, паралельної до лінії зовнішньої стіни, у приміщенні 5, що могла тримати дерев'яні сходи, трьох кам'яних плит як перший проліт сходів у приміщенні 4 та стратиграфічні спостереження культурних нашарувань в окремих приміщеннях. Стосовно послідовності залягання останніх, за автором важко сперечатися, проте їх трактування, наприклад, у приміщенні 12 як залишків різних поверхів здається сумнівним. Важко зрозуміти, як під час пожежі та руйнування перекриття вогнище з посудом, що знаходилося на верхньому поверсі, впало на нижній у тому самому порядку, ще й обкладене з однієї сторони півколом морською

галькою в один ряд (с. 47). Те, що перед нами сліди катастрофи, не викликає сумніву, проте наявність декількох поверхів (навіть двох з вогнищем на верхньому за наявності дерев'яного перекриття) неймовірна. Мало походять на залишки сходів і згадані кам'яні конструкції в їх запронованій комбінації з дерев'яними. Скоріше за все, йдеться про різні етапи існування будівлі з різними зафіксованими рівнями підлог в одноповерховому приміщенні. Зазначимо, що в самому Херсонесі на сьогодні невідомо жодної (!) двоповерхової житлової споруди — всі будинки вздовж магістральної вулиці мали заглиблені напівпідвальні чи підвальні приміщення. Відносним винятком є лише будівля так званої казарми, що була розташована на терасі.

Саме архітектурний обмір мав би довести наявність башти на розі будівлі над приміщенням 12, що повинна виділятися на плані товщею хоча б зовнішніх стін. Висота ж цоколів двох її внутрішніх стін в 1,0—1,1 м не є аргументом на користь наявності над цим приміщенням три- або чотириярусної башти (с. 46), оскільки, за автором, товща кам'яного цоколя не перевищувала 0,55—0,65 м, а сирцевої стіни з кладкою в один ряд — 0,44—0,45 м. Така конструкція не могла витримати три (не кажучи вже про чотири) яруси башти, як пропонує автор. До речі, приміщення 34 внутрішнього ряду периметра з аналогічною висотою кам'яного цоколя класифікується лише як допоміжне, заввишки в один поверх (с. 66). Із запропонованими оборонними функціями приміщення 12 погано узгоджується і наявність святилища на нижньому поверсі, про що беззаперечно свідчить комплекс археологічних знахідок.

Хиткими здаються й підстави для висновку щодо виробництва у приміщенні 7 ліпного посуду (с. 43—44). Розміри печі в 80—83 × 95—98 см не є занадто великими для приміщення 3,0 × 11,05 м, а те, що черинь печі був прокалений вглиб на 0,4 м, свідчить лише про її довготривале використання. За даними етнології, відомо, що примітивний посуд для домашнього вжитку могли випалювати на відкритому вогнищі, проте довести це на прикладі саме цього об'єкту неможливо. До речі, у результаті був зроблений досить відповідальний висновок про те, що сліди виробництва ліпного посуду зафіксовані на поселенні Панське 1 (с. 180). На фоні детального опису будівлі не можна також не відзначити, що плани, розрізи та фото печей у приміщеннях повністю відсутні. Як на нашу думку, важко погодитися із запропонованим використанням єгипетського стандарту, що лежав в основі всієї планувальної структури. Власний досвід одного з авторів у дослідженні цієї галузі будівництва та таблиці розмірів окремих приміщень, подані О.М. Щегловим, свідчать, що такий стандарт мав дорівнювати, швидше за все, футів в 29,4 (6) см.

Низка запитань виникає і під час ознайомлення з каталогом знахідок. Позаяк, за авто-

рами, основний масив матеріалу компактно вкладається в проміжок 330—280 рр. до н. е., що не викликає особливих заперечень, існує також чимала група кераміки, з датуванням якої в цих самих межах важко погодитися. Перш за все, це стосується розписної та чорнолакової аттичної кераміки, тобто такої, що її абсолютні дати традиційно належать до числа найрозробленіших. Неможливо погодитися, наприклад, із датуванням червонофігурного аска **В 3** у межах 320 (—300) рр. до н. е. (с. 132). Виробництво цього виду аттичного розписного посуду ніколи не виходило за межі принаймні середини IV ст. до н. е. Окремо заслуговує на увагу й датування чорнолакового кіліка **В 98** із присвятою Сабазію. Не можна зрозуміти, чому авторів не влаштовує дата за Афіньською агорою близько 380 р. до н. е.¹, і більше ніж півсторінки написано, щоб довести можливість його датування якнайближче до 330 р. Проте перелік поховань, де знайдені аналогічні чаші, свідчить лише про те, що вони існували доволі довгий час, перед тим як потрапити до них, що загалом типово для чорнолакового посуду. До того ж, не можна не звернути увагу на усталене посилення на ті роботи, які були видані до розробки сучасних хронологічних схем. Серед них — згадка публікації Б.В. Фармаковського за 1903 р., в якій ця чаша віднесена навіть до II ст. до н. е., та дискусія на цю тему М. Парович-Пешикан, яка датувала їх не пізніше першої третини III ст. до н. е. (с. 138). До речі, як добре видно з останньої публікації, саме той кілік, на який посилаються автори², належить до пізнішого, аніж панський, типу. Здається, що крапку в цій дискусії зможе дійсно поставити посилання на статтю С.О. Данільченко, яка опублікувала аналогічні кіліки з поселення Козирка 2 поблизу Ольвії (с. 139). Автори каталога чомусь тільки не згадали при цьому запропоновану нею ж початкову дату цього типу кіліків — від кінця V ст. до н. е.³ Очевидно, панський кілік датується в межах щонайпізніше другої чверті IV ст. до н. е. і немає ніякого сенсу штурхнути продовжувати його до ранньоелліністичного часу. Те саме стосується й одноручної чорнолакової чаші **В 146** (с. 142). Те, що означені чорнолакові посудини могли використовуватися в побуті жителів будівлі У 6 довгий час, особливих заперечень не викликає, проте це не може бути причиною запропонованого авторами передатування часу виготовлення цього виду імпортованої керамічної продукції.

З проблемами хронології керамічного посуду тісно пов'язана й хронологія бронзових монет, знайдених на пам'ятці. Особливо привертає увагу метод датування монет, точніше його кореляція відповідно до археологічного контексту. Так, монети **І 1-2**, які, за О.М. Зографом та В.О. Анохіним, датуються в межах 350—330 рр. до н. е., за археологічним контекстом продатовані 330—270 рр. (с. 247). На с. 37 вказано, до речі, дещо інші рамки існу-

вання комплексу — 320—270 рр. Притому, що довша від часу випуску монет, їх циркуляція цілком вірогідна і не викликає заперечень (так само як, до речі, і кераміки), незрозуміла сама методика датування, яка ігнорує всю третю чверть століття. Частково це ще можна було б пояснити за наявності на пам'ятці цілком закритого археологічного комплексу. Проте очевидно, що кількість ранніх (тобто другої — третьої чвертей IV ст. до н. е.) матеріалів, знайдених на пам'ятці, не обмежується лише поодинокими фрагментами синопської черепиці та гераклейськими амфорами з клеймами першої групи, які з'явилися в будівельному комплексі випадково — нижче рівнів долівок чи то у вторинному використанні, як на цьому було спеціально наголошено (див. наприклад, с. 40, 101). Їм відповідає також і синхронний столовий посуд, представлений цілими формами чи їх великими фрагментами. До речі, монета **І 2** була синхронізована з червонофігурним аском **В 3**, який, як було вказано вище, датується не 320 р., а в межах першої половини IV ст. до н. е. Тому питання, чи монети **І 1—2** мали довшу (до кінця першої третини III ст. до н. е.) циркуляцію, чи все-таки полишені поряд із синхронним їм матеріалом, не можна, з нашої точки зору, вважати остаточно вирішеним. Кількість раннього матеріалу (раніше за 330 р. до н. е.) на пам'ятці ще потребує свого аргументованого пояснення.

Заслуговує на увагу і детальний аналіз сіроглиняної кераміки. Автори порівнюють екземпляри, знайдені в У 6, з аналогічними формами з Істрії та Ольвії, де вони традиційно належать до місцевої продукції. Це так, проте таке формальне порівняння, до публікації відповідних груп матеріалу із синхронних комплексів Херсонеса, а також Керкінітиди та Калос Лімена, а також необхідних аналізів глиняного тіста, дає дещо однубічну картину. Це, до речі, визнають і автори (с. 131, прим. 18).

Виявляється важливим також питання етнічних контактів та пропозиції щодо їх розв'язання, а також проблеми соціальних зв'язків. Вони традиційно вирішуються на основі однієї групи матеріалу — ліпного посуду. Кераміка кизил-кобинського кола вказує на присутність залежного таврського чи скіфотаврського населення, яке з'явилося на Панському разом із херсонеськими колоністами. Посуд, що має паралелі в степовій зоні Буго-Дніпровського регіону, серед якого трапляються екземпляри, підправлені на гончарному колі, свідчать уже про наявність, з одного боку, «грецьких покущів», з іншого — вищий рівень еллінізації «скіфського елемента» (чи змішаного греко-скіфського населення), у порівнянні з таврським (с. 188—189). У результаті зроблено висновки про змішаний грецький та варварський склад населення будівлі У 6. Оскільки, за авторами, археологія не дає свідчень про те, що ці групи населення проживали в різних частинах комп-

лексу, це означає, що ідентифікувати варварський елемент виключно як рабів чи слуг неможливо. Усе це призвело до остаточного висновку, що групи населення були змішані і чоловіки-греки брали за дружин варварських жінок (с. 282).

Зазначимо, що, використовуючи такий методичний підхід для визначення етно-соціальної структури населення, ми маємо погодитися з тим фактом, що жіноче населення всіх північнопричорноморських міст протягом усього хронологічного діапазону їх існування було тотально варварським чи в кращому випадку — греко-варварським. У протилежному ж випадку слід констатувати, що сучасний рівень досліджень вимагає пошуків нових підходів до розв'язання цих складних проблем. Варварським елементом не можна нехтувати, проте масив опублікованих у книзі матеріалів, з нашої точки зору, не дає підстав для таких висновків.

У розділі, присвяченому культовим предметам, привертає увагу авторська інтерпретація двох кам'яних об'єктів як унікальних вітварів нетипової форми у вигляді птахів — **G 5—6** (табл. 145—146). Автор не зміг підібрати їм аналогії та визначив як «специфічний місцевий тип домашнього вітваря, пов'язаний з деякими домашніми (?) культурами» (с. 214). З нашої точки зору, їх варто порівняти з двома кам'яними емностями **L 28—29** (табл. 174), особливо з їхніми бічними сторонами, щоб зрозуміти висновок, що йдеться про незакінчені вироби аналогічного призначення.

Розглядаючи роботу, що рецензується, не можна не зачепити питань історичної інтерпретації не лише самої пам'ятки, але й історії Північно-Західної Таврики IV ст. до н. е. Не можна погодитися з тим, що найближчі паралелі споруді У 6 є серед садиб, досліджених в околицях Керкінітіди та на Гераклеїському півострові (с. 84). Акцентуючи увагу на близьких розмірах та планувальному вирішенні У 6 і будівельних комплексів зазначених районів, автори забувають одну істотну деталь: і на Гераклеїському півострові, і в околицях Керкінітіди комплекси, що стоять окремо, розташовані на території земельних ділянок, а У 6 входить до комплексу агломерації Панське ⁴. А це досить істотний момент при інтерпретації цього комплексу. Як абсолютно справедливо вказують автори роботи, У 6 близька до споруди, дослідженої в урочищі Дідова Хата в Нижньому Побужжі ⁵. Але крім цього, такий самий будівельний комплекс відкритий у Кримському Приазов'ї, поруч з укріпленням Генеральське-західне ⁶. Саме таке розташування колективних садиб дозволило обгрунтувати гіпотезу про їх належність певним верствам залежного населення, які були відмінні за своїм статусом від рабів класичного типу, що жили на сільськогосподарській території античних держав Північного Причорномор'я ⁷. Але, на жаль, роботи, в яких детально розглядалося це питання, залишилися невідомими авторам кни-

ги. А ця гіпотеза добре узгоджується зі спостереженнями Л. Ханнестад, В.Ф. Столби і О.М. Щеглова про змішане етнічне походження мешканців У 6, які було зроблено на підставі аналізу ліпної кераміки (с. 282).

Слід також зазначити, що вже давно в науковій літературі ведеться дискусія про те, чи може ліпна кераміка свідчити про присутність у складі населення античних центрів вихідців з варварської периферії або це явище пояснюється якимись іншими причинами ⁸. Це питання ще не вирішене остаточно і не тому, що відсутній конкретний матеріал. Річ у тому, що в історіографії дотепер ще відсутня загальновизнана методика інтерпретації цієї групи керамічного матеріалу, який може бути показником не тільки етнічного, але і соціального стану осіб, що використовували її в побуті ⁹. А це, у свою чергу, непрямим підтверджує припущення про те, що мешканцями У 6 була якась група соціально залежного населення.

Пригідно необхідно згадати і деякі історичні висновки, зроблені на підставі археологічних даних, здобутих в ході вивчення цієї пам'ятки. У роботі, що рецензується, деякі положення, як, наприклад, заснування поселення Панське вихідцями з Нижнього Побужжя чи про ольвійсько-херсонеську війну, розглядаються вже не як гіпотеза, а як цілком установлений факт (с. 9, 16—17). Однак із цим погодитися важко.

Дійсно, до рубежу V — першої чверті IV ст. до н. е. належить поява в Північно-Західній Тавриці нових античних поселень, що виникають на північному побережжі Тарханкутського півострова, на місці майбутнього Калос Лімена ¹⁰, і на березі Ярилгачської бухти (Панське I) (с. 280) ¹¹. Для підтвердження цієї гіпотези були використані матеріали могильника поселення Панське I, в якому відкриті поховальні комплекси, п'ять з яких знаходять найближчі аналогії в некрополі Ольвії та її околиць ¹², та нижній шар сусідньої будівлі У 7, яка являла собою укріплення з чотирма круглими баштами. О.М. Щеглов пояснює це широкою й інтенсивною експансією до Північно-Західної Таврики на початку IV ст. до н. е. вихідців з території Ольвійського полісу, якими й було засноване поселення Панське I ¹³. А С.Ю. Саприкін бачить причину появи цього поселення у внутрішньополітичній боротьбі в Ольвії, яка й призвела до виселення звідти частини населення до Північно-Західної Таврики ¹⁴.

Але ця точка зору не була підтримана цілою низкою дослідників. Спочатку С.Б. Ланцов ¹⁵, а потім С.Б. Буйських ¹⁶ і В.О. Кутайсов ¹⁷ не погодилися з цим висновком. Причому В.О. Кутайсов, проаналізувавши матеріали могильника поселення Панське I, дійшов досить аргументованого висновку, що, виходячи тільки з виділених рис, зараз не можна атрибутувати їх (маються на увазі поховання і керамічний комплекс цього могильника) як специфічно ольвійські ¹⁸. Адже конкретні

риси поховального обряду, зафіксовані в могильнику, були зумовлені не лише традицією і віруванням певних груп населення, але й місцевими природними умовами. Тому формальні ознаки не слід розглядати суто механічно і абсолютизувати. До цього можна додати, що навряд чи методично виправдано, як це зробив Є.Я. Рогов, залучати для підтвердження тези про вихідців з території Ольвійського полісу, похованих у могилах першої чверті — першої половини IV ст. до н. е. могильника Панське I, епіграфічні пам'ятки другої половини цього століття¹⁹. Цей матеріал пов'язаний уже з іншим етапом в історії поселення Панське I, і він, як і матеріали з могильника, не може «працювати» на користь висновку про очевидний зв'язок між поселенням Панське й Ольвією, а також «виянювати всякі сумніви» щодо цього²⁰.

Певні паралелі, як в матеріальній культурі, так і в поховальному обряді грецького населення Нижнього Побужжя і Північно-Західної Таврики, пояснюється насамперед спільним, вірогідно іонійським, походженням населення, а не фізичним переселенням на Панське I вихідців саме з Ольвії у першій чверті IV ст. до н. е.²¹. І вже ніяк не можна як доказ «ольвійського періоду» в історії поселення Панське I залучати знахідку в шарі початку IV ст. до н. е. монети Істрії і стверджувати, що вона потрапила туди саме з Ольвії²². У цей час вже існував прямий морський шлях, що зв'язував Північно-Західну Таврику з античними центрами західно-понтійського регіону²³, і знахідка монети може свідчити лише про те, що економічні контакти мали місце на той час. З іншого боку, не можна виключити й того, що виникнення поселення Панське, як і інших пам'яток аж до початку третьої чверті IV ст. до н. е., слід пов'язувати з діяльністю Керкінітського полісу²⁴, хоча наполягати на цьому до отримання нового археологічного матеріалу навряд чи можна²⁵.

Досліджуючи агломерацию Панського I, О.М. Щеглов дійшов висновку, що на зламі першої і другої чверті, але не пізніше середини IV ст. до н. е., поселення зазнало якихось ворожих дій, з якими пов'язані сліди пожеж²⁶. Причому більш пізні руйнування, як і кенотафи та поховання убитих, що датуються не пізніше другої — третьої чверті IV ст. до н. е., слід пов'язувати з військовими діями Херсонеса проти Ольвії, під юрисдикцією якої знаходилося поселення Панське I. Унаслідок цієї «невідомої війни» Ольвія зазнала поразки, а Херсонес встановив контроль над родючими землями, що знайшло відображення і в зміні іонійських рис культури дорійськими²⁷. Незважаючи на те, що гіпотеза про ольвійсько-херсонеську війну була підтримана деякими дослідниками²⁸, вона, з нашої точки зору, не може бути прийнятою. Їй суперечить не тільки стратиграфія досліджених археологічних шарів поселення Панське I²⁹, яка не дозволяє, безумовно, у цьому випадку

спиратися на дані археології³⁰, але й низка інших вельми важливих даних, на яких потрібно зупинитися детальніше.

Першим на невідповідність висновку про війну, що мала місце між Ольвією і Херсонесом, наявному матеріалові, звернув увагу М.І. Золотарьов. Він, проаналізувавши знахідки ольвійських монет в Херсонесі, вказав, що втрата Ольвією контролю над землями в Північно-Західній Тавриці сталася не внаслідок військових дій між цими державами, а має якісь інші причини³¹. Висновок про ольвійсько-херсонеську війну, що нібито мала місце, також погано узгоджується з цілим комплексом джерел, що свідчать якщо не про дружні або союзницькі, то про досить тісні економічні і культурні зв'язки між Ольвією та Херсонесом протягом IV—II ст. до н. е.³². На користь цього, зокрема, свідчить херсонеський декрет на честь ольвіополіта³³, який, на думку Ю.Г. Виноградова, датується не пізніше останньої чверті IV ст. до н. е.³⁴ і, таким чином, близький до дати ольвійсько-херсонеського збройного конфлікту. Більше того, сліди пожежі, кенотафи і поховання убитих, зафіксовані на поселенні і в некрополі Панське I, самі по собі ще не свідчать саме про ольвійсько-херсонеське збройне протистояння³⁵, а одне унікальне джерело, виявлене при розкопках поселення Панське I, прямо суперечить цьому.

Це фрагмент чорнолакової чаші, що датується не пізніше третьої чверті IV ст. до н. е., на якому було вирізьблено графіті³⁶. Причому цю знахідку було зроблено в зольнику, насипаному над однією з веж зруйнованого не пізніше середини IV ст. до н. е. чотирикошастового укріплення Панське I³⁷. На думку Ю.Г. Виноградова, ці графіті являють собою виписку з ольвійської псефізми на честь двох афінян, Ксантіппа, сина Арістофонта, і Філополіда, сина Філополіда, яку він за уточненими даними датує 40—30-ми рр. IV ст. до н. е.³⁸. Але важко погодитися з тим, що ця знахідка уточнює *terminus post quem* ольвійсько-херсонеського конфлікту, оскільки графіті знайдено в зольнику, що виник на місці вже зруйнованої на той час вежі³⁹. Отже, ця знахідка ні в якому разі не може ані свідчити про ольвійсько-херсонеський збройний конфлікт, ані датувати цю подію⁴⁰.

Останнім часом до аналізу матеріалів, пов'язаних з гіпотезою про ольвійсько-херсонеську війну, звернувся Є.Я. Рогов, який, проаналізувавши всі *pro et contra*, дійшов висновку, що ні про яке військове протистояння Херсонеса й Ольвії у цей час говорити не можна. Цьому суперечать наявні археологічні дані і вельми показовий нумізматичний матеріал⁴¹. Таким чином, поки немає ніяких підстав говорити про будь-яке ольвійсько-херсонеське збройне протистояння в Північно-Західній Тавриці⁴². І, як ми вважаємо, все сказане вище треба було б враховувати авторам роботи, що рецензується.

Оцінюючи роботу в цілому, необхідно підкреслити, що всі дискусійні, сумнівні чи

навіть помилкові моменти, на які було нами сконцентровано увагу, не піддають сумніву важливість та необхідність цієї книги. Вона видана на високому рівні — не кожна північнопричорноморська пам'ятка може похвалитися таким томом. Він з'явився вчасно — зараз, як ніколи, важливо повернутися до накопичених багаторічними розкопками матеріалів, порівнювати їх із новими знахідками, використовуючи нові розробки та коригувати ті ідеї та гіпотези, що були сформульовані раніше. Час минає, проте ретельно опублікована колекція лишається тією необхідною базою даних, без якої неможливо рухатися далі і вивчати античні старожитності, якими так багата наша земля. Необхідно відзначити вагомий внесок до цієї справи видавництва Aarhus University Press, яке зробило все, що від нього залежало, аби книга вийшла в прекрасному поліграфічному виконанні і з високоякісним ілюстративним матеріалом. І залишається тільки шкодувати, що книга видана не там, де знаходиться досліджена пам'ятка, а в Данії, де останнім часом спостерігається підвищений інтерес до античних старожитностей Північного Причорномор'я, свідченням чого є створення центру з їх вивчення при Aarhus University. Будемо сподіватися, що найближчим часом на такому самому поліграфічному рівні видаватимуться і матеріали могильника Панське I та інших будівель, розкопаних на пам'ятці, що будуть зацікавлено сприйняті фахівцями, як і книга, якій присвячено рецензію.

¹ Sparkes B.A., Talkott L. Black and Plain Pottery of the 6th, 5th and 4th centuries B.C. (The Athenian Agora. — Vol. XII). — Princeton, 1970. — № 608.

² Парович-Пешикан М. Некрополь Ольвии эллинистического времени. — К., 1974. — С. 70. — Рис. 68, 1—2.

³ Данильченко С.А. Чернолаковая аттическая керамика поселения Козырка II // ΣΥΣΣΤΙΑ. Памяти Ю.В. Андреева. — СПб., 2000. — С. 218—219. — Табл. 1, 4.

⁴ Зубарь В.М. Об атрибуции коллективных усадеб раннеэллинистического времени // ВДИ. — 1998. — № 4. — С. 104.

⁵ Рубан В.В. Проблемы исторического развития ольвийской хоры в IV в. до н. э. // ВДИ. — 1985. — № 1. — С. 37—39.

⁶ Масленников А.А. Древние греки в Крымском Приазовье // ВДИ. — 1995. — № 2. — С. 89; Масленников А.А. Эллинская хора на краю Ойкумены. — М., 1998. — С. 50—59.

⁷ Детал. див.: Зубарь В.М. Об атрибуции... — С. 102—116; Зубарь В.М. Про атрибуцію пам'яток сільської території античних держав Північного Причорномор'я // Археологія. — 1999. — № 1. — С. 25—34.

⁸ Детал. див.: Кастанаян Е.Г. Лепная керамика Боспорских городов. — Л., 1981. — С. 3—6.

⁹ Пор.: Кастанаян Е.Г. Зазн. праця. — С. 135.

¹⁰ Кутайсов В.А., Уженцев В.Б. Археологические исследования Калос Лимена // АИК. — 1993. — Симферополь, 1994. — С. 172—173; Кутайсов В.А., Уженцев В.Б. Ранний строительный ярус Калос Лимена // Мир Ольвии: Тез. докл. — К., 1996. — С. 136—139; Кутайсов В.А., Уженцев В.Б. Калос Лимен (раскопки 1988—1995 гг.) // Археология Крыма. — 1997. — № 1. — С. 46; Кутайсов В.А., Анохин В.В., Приднєв С.В., Уженцев В.Б. Охранные раскопки городища и некрополя Калос Лимена // Археологические исследования в Крыму 1994. — Симферополь, 1997. — С. 170; Кутайсов В.А. Историческая география Северо-Западного Крыма // ВДИ. — 2002. — № 1. — С. 43.

¹¹ Рогов Е.Я. Некоторые проблемы становления и развития Херсонесского государства // Stratum plus. — 1999. — № 3. — С. 133.

¹² Рогов Е.Я. Сырцовые конструкции в погребальных сооружениях некрополя Панское I // КСИА. — № 182. — 1985. — С. 45—50; Рогов Е.Я. Ольвиополиты в Северо-Западном Крыму // ΣΥΣΣΤΙΑ. Памяти Ю.В. Андреева. — СПб., 2000. — С. 269—274.

¹³ Щеглов А.Н. Процесс и характер территориальной экспансии Херсонеса в IV в. до н. э. // Античная гражданская община. Проблемы социально-политического развития и идеологии. — Л., 1986. — С. 166; Sčeglov A.N. Un établissement rural en Crimée: Panskoje 1 (fouilles de 1969—1985) // Dialogues d'histoire ancienne. — 1987. — № 13. — P. 244—247; Виноградов Ю.Г., Щеглов А.Н. Образование территориального Херсонесского государства // Эллинизм: экономика, история и культура. — М., 1990. — С. 313—314; Hennestad L., Stolba V.F., Sčeglov A.N. Op. cit. — P. 16—17; ср.: Золотарев М.И. Херсонес и Ольвия в конце VI—II вв. до н. э.: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. — Л., 1986. — С. 11.

¹⁴ Saprikin S. Khersonesos Taurike: New evidence on Greek city-state in the Western Crimea // Proceeding of the first international congress on the Hellenic Diaspora from antiquity to modern times. — Amsterdam, 1991. — P. 238; Saprikin S.J. Heracleia Pontica and Tauric Chersonesus before Roman Domination (VI—I centuries BC). — Amsterdam, 1997. — P. 124.

¹⁵ Ланцов С.Б. Западный Крым в составе Херсонесского государства: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. — К., 1991. — С. 10; Ланцов С.Б. Античное поселение Ново-Федоровка и некоторые вопросы истории Херсонесской хоры // Северо-Западный Крым в античную эпоху. — К., 1994. — С. 92—93.

¹⁶ Буйских С.Б. К проблеме территориальных владений Ольвийского полиса в IV в. до н. э. // Херсонес в античном мире. Историко-археологический аспект: Тезисы докладов. — Севастополь, 1997. — С. 18—19. Принадібно слід зазначити, що навряд чи можна назвати коректним зауваження Є.Я. Рогова,

який звинуватив С.Б. Буйських за критичне ставлення до концепції О.М. Щеглова в «сумбурності, непослідовності, а часом і упередженості» (Рогов Е.Я. Ольвиополиты... — С. 270).

¹⁷ Кутайсов В.А. Северо-Западный Крым в V — первой половине IV вв. до н. э. // Северное Причерноморье в античное время. — К., 2002. — С. 142—143; Кутайсов В.А. Историческая география Северо-Западного Крыма // ВДИ. — 2002. — № 1. — С. 44.

¹⁸ Кутайсов В.А. Северо-Западный Крым... — С. 142—143.

¹⁹ Рогов Е.Я. Ольвиополиты... — С. 273; пор.: Кутайсов В.А. Северо-Западный Крым... — С. 142.

²⁰ Рогов Е.Я. Ольвиополиты... — С. 273.

²¹ Пор.: Кутайсов В.А. Античный город Керкинитида. — К., 1990. — С. 148; Кутайсов В.А. Северо-Западный Крым... — С. 140, 143.

²² Гилевич А.М., Столба В.Ф., Щеглов А.Н. Находка монеты Истрии в Северо-Западном Крыму // Древнее Причерноморье: Тезисы докладов. — Одесса, 1991. — С. 23.

²³ Павленков В.И. Истр-Левка-Каркинитида. Краткий путь через Понт в VI—V вв. до н. э. // Древнее Причерноморье: Тезисы докладов. — Одесса, 1991. — С. 69—71.

²⁴ Ланцов С.Б. Античное поселение... — С. 93; ср.: Буйских А.В. Рец.: The Greek Colonisations of the Black Sea Area: Historical Interpretation of Archaeology. — Stuttgart, 1998 // ВДИ. — 2002. — № 1. — С. 205.

²⁵ Кутайсов В.А. Северо-Западный Крым... — С. 143.

²⁶ Виноградов Ю.Г., Щеглов А.Н. Зазн. праця. — С. 314, 323.

²⁷ Щеглов А.Н. Процесс и характер... — С. 167—168; Sčeglov A.N. Un établissement rural... — P. 244—247; Виноградов Ю.Г., Щеглов А.Н. Зазн. праця. — С. 323; Hennes-tad L., Stolba V.F., Sčeglov A.N. Op. cit. — P. 9, 16—17.

²⁸ Виноградов Ю.Г. Политическая история Ольвийского полиса VII—I вв. до н. э. Историко-эпиграфическое исследование. — М., 1989. — С. 170—171; Виноградов Ю.Г. Понт Эвксинский как политическое, экономическое и культурное единство и эпиграфика // Античные полисы и местное население Причерноморья. — Севастополь, 1995. — С. 19—20; Столба В.Ф. Монетная чеканка Керкинитиды и некоторые вопросы херсонесско-керкинитидских отношений в IV—III вв. до н. э. // Древнее Причерноморье. — Одесса, 1990. — С. 154; Назаров В.В. К вопросу об Ольвийско-херсонесском конфликте IV в. до н. э. // Україна—Греція та сучасність: Тези доповідей. — К., 1993. — С. 95—96; Доманский Я.В., Фролов Э.Д. Основные этапы развития межполисных отношений в Причерноморье в доримскую эпоху (VIII—I вв. до н. э.) // Античные полисы и местное население Причерноморья. — Севастополь, 1995. — С. 85.

²⁹ Див.: Рогов Е.Я. Некоторые проблемы... — С. 135.

³⁰ Пор.: Виноградов Ю.Г., Щеглов А.Н. Зазн. праця. — С. 323.

³¹ Золотарев М.И. Взаимоотношения Ольвии и Херсонеса в V—II вв. до н. э. по нумизматическим данным // Древнее Причерноморье: Тезисы докладов. — 1989. — С. 30—31; Золотарев М.И. Была ли херсонесско-ольвийская война в середине IV в. до н. э.? // Боспорский феномен: Погребальные памятники и святилища: Материалы междунар. науч. конф. — СПб., 2002. — Часть 2. — С. 68—70.

³² Русьева А.С. Економічні та культурно-політичні відносини Ольвії з Херсонесом // Археологія. — 1983. — Вип. 44. — С. 7—13; Виноградов Ю.Г. Политическая история... — С. 171, 183—186, 209—217; Золотарев М.И. Взаимоотношения Ольвии и Херсонеса в IV—II вв. до н. э. (по материалам херсонесских керамических клейм из Ольвии) // Северо-Западный Крым в античную эпоху. — К., 1994. — С. 123—137.

³³ IOSPE, I², № 345.

³⁴ Виноградов Ю.Г. Ольвиополиты в Северо-Западной Таврике // Древнее Причерноморье. — Одесса, 1990. — С. 62—63.

³⁵ Пор.: Рогов Е.Я. Некоторые проблемы... — С. 135.

³⁶ Рогов Е.Я. Ольвиополиты... — С. 273; пор.: Він же. Некоторые проблемы... — С. 135—136.

³⁷ Щеглов А.Н. Раскопки в Северо-Западном Крыму // АО 1986. — М., 1988. — С. 354; Chcheglov A. Polis et chora. Cité et territoire dans la Pont-Euxin. — Paris, 1992. — P. 242—243.

³⁸ Виноградов Ю.Г. Ольвиополиты... — С. 54—58; Рогов Е.Я. Некоторые проблемы... — С. 135; Рогов Е.Я. Ольвиополиты... — С. 273; пор.: Яйленко В.П. Некоторые вопросы интерпретации херсонесской присяги и почетной надписи Агасикла // Проблемы истории, филологии, культуры. — Москва-Магнитогорск, 2001. — Вып. 10. — С. 175—176; Він же. Тени ольвиополитов и херсонесских олигархов в западной Таврике // Проблемы истории, филологии, культуры. — Москва-Магнитогорск, 2001. — Вып. 10. — С. 3—17.

³⁹ Виноградов Ю.Г. Ольвиополиты... — С. 59.

⁴⁰ Зубарь В.М. Еще раз о так называемом Ольвийско-херсонесском вооруженном конфликте середины IV в. до н. э. // Старожитності Причорномор'я. — Одеса, 1995. — С. 17—20.

⁴¹ Рогов Е.Я. Некоторые проблемы... — С. 135—140.

⁴² Пор.: Ланцов С.Б. Западный Крым... — С. 10; Кутайсов В.А. Северо-Западный Крым... — С. 141—142.

Одержано
03.02.2003

А.В. БУЙСЬКИХ,
В.М. ЗУБАР